

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-2.10>**С. С. Митрофанова**аспірантка кафедри психології та педагогіки
ПВНЗ «Університет сучасних знань»

СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ ЯК ОСВІТНЯ ПРОБЛЕМА

У статті представлено огляд сучасних психологічних поглядів на проблему становлення професійної самосвідомості в період професійного формування майбутніх психологів. Генералізація багатьох дефініцій дозволила стверджувати, що професійна свідомість вивчається як таке відбиття дійсності, у якому поєднується вся сукупність алгоритмів, норм, цінностей, мови, властивих певному виду професійної діяльності. Розглянуто різні аспекти професійної самосвідомості психологів: вивчалися зміст і структура цього феномену, умови і засоби розвитку професійної самосвідомості, особливості її формування на різних етапах професіоналізації, проекція структурних компонентів самосвідомості на професійну діяльність. Під час навчання в закладі вищої освіти відбувається не лише стрімке оволодіння професійними знаннями, але також істотні зміни у структурі свідомості: усвідомлення життєвих і професійних цілей, планування професійного розвитку, самореалізація та самовдосконалення, усвідомлення професійної діяльності як цінності в ієрархії мотивів особистості. Установлено, що джерелом професійної самосвідомості є самосвідомість особистості загалом. Змістові, рівневі та структурні особливості професійної самосвідомості визначають прогнозування, цілеутворення, планування, ухвалення рішень, контроль, оцінку й корекцію діяльності фахівця. Ядром професійної самосвідомості є значення й смисли, які диктуються змістом предмета і цілей професійної діяльності. Система професійних смислів виражається насамперед через професійні цінності і принципи професійної діяльності. Чуттєва тканина професійної самосвідомості виражається в диференційованості сприйняття світу професії.

Започатковано теоретико-емпіричне дослідження, мета якого полягає у виявленні психологічних особливостей змісту та формування професійної свідомості майбутніх психологів у разі зміни ними спеціальності. Об'єктом такого дослідження є професійна самосвідомість майбутніх психологів, предметом – особливості формування професійної самосвідомості майбутніх психологів в умовах зміни спеціальності. Завданням емпіричної частини дослідження є комплексна діагностика структури самосвідомості студентів-психологів. Передбачається аналіз мотиваційних чинників вибору професії психолога; особливостей емоційного інтелекту, професійної ідентичності; смисло-життєвої орієнтації; самооцінки консультаційних компетентностей респондентів.

Ключові слова: свідомість, самосвідомість, професійна самосвідомість, умови розвитку професійної самосвідомості.

Постановка проблеми. Своєчасне становлення та повноцінний розвиток професійної самосвідомості є необхідною умовою професійного зростання будь-якого фахівця. Особливо важлива ця проблема для процесу професіоналізації особистості майбутніх психологів, оскільки фахівці соціономічного кола професій найбільшою мірою актуалізують власну свідомість і самосвідомість у своїй професійній діяльності.

У психологічній літературі представлено різні аспекти питання професійної самосвідомості психологів: вивчалися зміст і структура цього феномену, умови і засоби розвитку професійної самосвідомості, особливості її формування на різних етапах професіоналізації. Проблема професійної самосвідомості майбутніх психологів в умовах зміни спеціальності залишається мало-розробленою, хоча цей аспект і має свою специфіку. Тому вивчення змістового наповнення, структури, функцій, механізмів і формування

професійної самосвідомості залишається актуальною науковою проблемою.

З огляду на зазначене, нами започатковано теоретико-емпіричне дослідження, мета якого полягає у виявленні психологічних особливостей змісту та формування професійної свідомості майбутніх психологів у разі зміни ними спеціальності. Об'єктом такого дослідження є професійна самосвідомість майбутніх психологів, предметом – особливості формування професійної самосвідомості майбутніх психологів в умовах зміни спеціальності.

Завданням емпіричної частини дослідження стане комплексна діагностика структури самосвідомості студентів-психологів. Передбачається аналіз мотиваційних чинників вибору професії психолога; особливостей емоційного інтелекту, професійної ідентичності; смисло-життєвих орієнтацій; самооцінки консультаційних компетентностей респондентів.

Практична спрямованість дослідження забезпечується наміром визначити оптимальні психологічні умови формування самосвідомості майбутніх психологів. Також розроблено Програму психологічного супроводу формування професійної самосвідомості, обґрунтування й апробація якої входить у завдання дослідження.

Дослідження перебуває на початковому етапі свого розвитку, тому метою статті є огляд і теоретичний аналіз науково-психологічних джерел із зазначеної теми.

Виклад основного матеріалу. Проблема розвитку професійної самосвідомості посідає значне місце серед проблем як у психології професійного розвитку особистості, так і у психології праці. Проаналізувавши дослідження вітчизняних психологів, ми з'ясували, що процесу професіоналізації особистості присвячено достатньо досліджень: у межах психологічної теорії діяльності (О. Леонтьєв, Б. Ломов); психологічної теорії професійного становлення (Є. Клімов, І. Кон, А. Макаров, Л. Мітіна); психологічної теорії особистості (А. Асмолов, В. Мерлін, К. Платонов та ін.). Особливості формування професійної самосвідомості педагогічних працівників досліджуються в роботах В. Брагіної, І. Вачкова, Є. Клімова, В. Козієва, А. Маркової, Л. Мітіної, П. Шавір та ін.).

Передусім у психології останніх десятиліть усталилася диференціація понять «професійна свідомість» та «професійна самосвідомість». Зокрема, погляд на професійну свідомість Ж. Вірної [8] іде в руслі досліджень Д. Сьюпера, який убачає в ній результат входження у професійну роль, де великого значення набуває уявлення людини про свою особистість. Згідно з поглядами авторки, професійні переваги та тип кар'єри є варіантом реалізації складної «Я-концепції»: людина свідомо прагне здобути професію, водночас вимоги щодо останньої передбачають роль, що відповідає уявленню суб'єкта про себе. Неповторні особливості професійної свідомості пов'язані зі специфікою індивідуальної життєдіяльності людини.

Такі прояви, як повнота й високий рівень оволодіння професійними компетентностями, принципами професійної етики, можливостями їх творчого застосування та ретрансляції, прийнято класифікувати як професіоналізм. Отже, можна вважати, що професійна свідомість вивчається як таке відбиття дійсності, у якому поєднується вся сукупність алгоритмів, норм, цінностей, мови, властивих певному виду професійної діяльності, що відокремився від інших. Забезпечення цілісності професійної культури фахівця покладається на професійну самосвідомість [13]. Що стосується класифікації професійної свідомості Н. Кучеровської, то, за її концепцією, це «ментальний простір, значеннєва репрезентативна структура, у якій представлена картина професійної

діяльності і самого суб'єкта як представника цієї професії» [16, с. 27].

Існує й інший погляд на професійну самосвідомість, за якого вона постає невід'ємною складовою частиною самосвідомості взагалі, що являє собою комплекс структурних компонентів, який дає можливість усвідомлювати особистості себе як професіонала, утворює цілісний образ і систему професійних відносин і настанов, зумовлює саморегуляцію своїх дій через пізнання та самооцінку професійно важливих потреб, можливостей, якостей, емоційного ставлення до себе як до суб'єкта професійної діяльності.

У нашій роботі головною ідеєю є уявлення про професійну самосвідомість як про спосіб організації змісту професійного образу світу у самосвідомості суб'єкта, уявленні його про свою особистість. Отже, суб'єктом самосвідомості (професійної) є особистість.

Аналіз літератури дозволяє побачити велику кількість підходів до пояснення сутності професійної самосвідомості. Наприклад, на думку Б. Паригіна, в усвідомленні людиною своєї належності до певної професійної групи і виявляється професійна самосвідомість [21]. Інстанцією, у якій відбувається оцінювання наявних фахових досягнень, планування та здійснення саморозвитку, є професійна самосвідомість, на думку Ю. Кулюткіна. Тому лише за умови, що особистість чітко знає, якими властивостями та якостями вона має оволодіти як фахівець, якою мірою ці якості та властивості виявляються на практиці, вона матиме змогу вносити адекватні зміни у своє фахове самовдосконалення [15]. Згідно з поглядами С. Дружилова, професійна самосвідомість охоплює уявлення людини про себе як члена професійної спільноти, носія професійної культури, а також професійних норм, правил, традицій, притаманних працівникам цієї професії [10].

Цікавим поглядом на професійну самосвідомість, а точніше, на структурне ядро цього концепту, є погляд Г. Петрової, згідно з яким ядро професійної самосвідомості являє собою матрицю сенсів, що складається з колективно відпрацьованих, сталих значень декількох понять: «особистість», «Я», «свідомість», які характеризуються динамікою в часі й різним інтерпретуванням. Отже, професійна самосвідомість є проекцією всіх структурних компонентів самосвідомості на професійну діяльність [22].

Розвиток професійної свідомості людини, за словами І. Романова й А. Хвана [24], передбачає її входження у професію, що супроводжується інтеріоризацією нормативної професійної моделі. Така інтеріоризація розвивається за певними етапами: 1) ознайомлення з моделлю через навчання; 2) засвоєння моделі за допомогою практичної діяльності; 3) ідентифікація себе з визначеною моделлю,

що включає усвідомлення професійної діяльності як цінності в ієрархії мотивів особистості, надання цим мотивам соціально значущого характеру, відповідності особистості та професійної картини.

Формування професійної самосвідомості майбутнього фахівця залежить від таких чинників: наскільки обраний фах відповідає можливостям особистості студента, від позитивного ставлення до себе як до майбутнього фахівця, бажання та стійкості потреби здобувати знання у відповідній освітній сфері [6].

Отже, джерелом професійної самосвідомості є самосвідомість особистості загалом, у свою чергу, можна говорити про збіг закономірностей, принципів та механізмів розвитку цих психологічних новоутворень. Специфікою самосвідомості особистості є те, що вона формується в життєдіяльності, взаємодії з оточенням, є результатом самопізнання (себе, своїх дій і психічних якостей). Що ж до професійної самосвідомості, то це проекція всіх структурних компонентів самосвідомості на професійну діяльність.

Наявність різних думок стосовно суті психологічного феномену професійної самосвідомості спричинила різноманітність уявлень про його структурні компоненти. Найперші дослідження структури професійної самосвідомості належать Є. Клімову [13], згідно з уявленнями якого професійна самосвідомість включає в себе: свідомість своєї приналежності до певної професійної спільноти, уявлення та знання про власну відповідність професійному еталону, знання про свої сильні і слабкі сторони, уявлення про себе і свою роботу в майбутньому та можливі шляхи самовдосконалення.

Змістом професійної самосвідомості є стійкі уявлення про відповідну професійну, психологічну, соціальну й моральну ідентичність членів групи. Усвідомлення спільності інтересів виражається у професійній самосвідомості групи, зміст і сенси якої активізують механізми соціально-психологічної консолідації групи й підтримки стабільності її соціального статусу.

Представники акмеологічного напрямку психології А. Деркач, О. Москаленко [9] розглядають функціональні і структурні компоненти професійної самосвідомості, виділяючи в останній такі складники: когнітивний (реалізується в самопізнанні); мотиваційний (реалізується в самоактуалізації); емоційний (реалізується в саморозумінні) і операційний (реалізується в саморегуляції). Зазначені компоненти експлікуються акмеологами у двох планах: об'єктивному та суб'єктивному. Професійна майстерність є показником об'єктивного плану презентації професійної самосвідомості, тоді як «Я-концепція» виступає в суб'єктивному плані. Зовнішні та внутрішні умови впливають на професійну майстерність як на цілісне утворення, у результаті чого змінюється

«Я-концепція». Існує і зворотний зв'язок: якщо змінюється «Я-концепція», то це впливає на професійну майстерність.

Здійснюючи аналіз професійної свідомості, можна говорити про те, що вивчення структури професійної свідомості є недостатньо розробленим напрямом дослідження. Стосовно структури професійної свідомості В. Єрмолін констатує, що професійна свідомість людини складається із двох взаємопов'язаних структур: 1) внутрішньої, яка включає компоненти професійної раціональності, чутливості й волі; 2) зовнішньої, у якій свідомість розглядається як: а) знання про професію, вимоги до особистості, що працює за обраним фахом; б) оцінювання свого місця й ролі в системі виробничих відносин, оцінювання значущості професії, процесу й результату своєї роботи; в) як результат перетворення самої професійної діяльності на ідеальне явище [11].

Отже, структура професійної свідомості як форми свідомості особистості складається із трьох компонентів. Ядром професійної свідомості є значення та смисли. Зміст цих значень і смислів, характер зв'язків і відношень між ними диктуються змістом предмета і цілей професійної діяльності, тобто ці професійні значення виражаються через систему професійних теорій і моделей, які стають основою професійної діяльності. Система ж професійних смислів виражається насамперед через професійні цінності і принципи професійної діяльності. Не меншої ваги у структурі професійної свідомості набуває і чуттєва тканина, яка виражається в диференційованості сприйняття [28].

Продовжуючи лінію аналізу умов розвитку професійної самосвідомості, логічно зазначити, що найбільш перспективним періодом, коли активізується процес її формування, є період професійної підготовки. У студентські роки відбувається інтенсивний розвиток усіх особистісних структур молоді людини, настає її психологічна, фізіологічна й соціальна зрілість, формується як професійна, так і особистісна «Я-концепція».

Принципово важливо те, що становлення професійної свідомості на етапі навчання в закладі вищої освіти відображає суть процесу професійного становлення й розвитку фахівця. Відбувається не лише стрімке оволодіння професійними знаннями, навичками та вміннями, але також істотні зміни у структурі свідомості. Від того, як студенти уявляють, певною мірою проєктують своє професійне майбутнє, а саме: усвідомлення життєвих і професійних цілей, планування професійного розвитку, самореалізацію та самовдосконалення, залежить ефективність процесу професійного становлення [1; 2; 7].

Важливо зазначити безумовний вплив професійного навчання, а згодом і професійної діяльності на формування самосвідомості. Так, згідно

з думкою С. Рубінштейна, вищі психічні функції людини спеціалізуються «залежно від різних умов, у яких відбувається мисленнєвий процес» [25, с. 145]. Багатоаспектою та багатогранною є діяльність сучасної особистості, проте суспільне життя характеризується не лише багатоплановим складом діяльностей: його можна охарактеризувати наявністю «провідної діяльності, яка виконує основну роль у розвитку особистості» [27, с. 57].

Уже під час навчання в закладі вищої освіти людина починає розуміти, чи відповідає вибір професії її початковим уявленням. Професійне самовизначення майбутнього фахівця, інтеграція його якостей у професійну спрямованість, поява професійного мислення – усе це пов'язане з періодом навчання у ЗВО, адже в цей період життя людини формується значно ширша та стійка мотивація майбутньої професійної діяльності.

Характеризуючи цей динамічний процес, важливою його складовою частиною вбачаємо мотивацію майбутнього працівника, тобто його внутрішнє спонукання до діяльності. Саме завдяки мотивації відбувається розвиток людини, мотивації скеровує її до мети. На думку А. Бодальова, «справжній професіонал завжди має сильну і стійку мотиваційну сферу на здійснення певної діяльності і на досягнення в ній унікального, неординарного результату» [4].

Варто зазначити, що для успішної особистісно-професійної самореалізації характерне саморозкриття та самоцінність. Особистісна зрілість свідчить про високий рівень самореалізації особистості. Характеристики особистісної зрілості виявляються на рівні самосвідомості й розкриваються у процесі самокерування та саморегуляції.

Висновки. На підставі вивчення психологічної літератури із проблеми дослідження зроблено висновок про те, що професійна самосвідомість особистості є складним особистісним феноменом, який у професійній діяльності виконує низку функцій, провідною з яких є регулювальна, також у самоосвіті та самовдосконаленні на основі пізнання фахових вимог, власних професійних можливостей і емоційно-ціннісного ставлення до професійної діяльності. Завдяки професійній самосвідомості особистість усвідомлює себе суб'єктом професійної діяльності. Вона спроможна дати можливість людині на основі постійного порівняння стану сформованості в себе особистісно професійних якостей і компетенцій відповідно до вимог фахової сфери вдало підвищувати власний рівень професіоналізму, досягати поставлених цілей у професійній діяльності.

Отже, узагальнюючи різні думки, можна сформулювати такі положення: професійна самосвідомість є формою самосвідомості особистості, яке конкретизується і проявляє специфіку в межах професійної діяльності; не порушуючи загалом

структурної організованості, механізми і функції самосвідомості особистості, професійна самосвідомість характеризується такими ознаками: за функцією – регулює професійну поведінку і відношення суб'єкта професійної діяльності; за змістом когнітивного компонента самосвідомості професійна самосвідомість має професійно-діяльнісний зміст «Я-образів»; за складом «Я-образів» визначається специфікою професійної діяльності.

Оскільки професійна самосвідомість є формою самосвідомості особистості, то її динаміка паралельна професійному розвитку особистості. Професійна самосвідомість формується та розвивається впродовж усіх етапів професіогенезу індивіда, тому вона є змінною конструкцією в межах професіогенезу особистості. Професійна самосвідомість особистості забезпечує виконання професійних функцій, репрезентацію характеру та рівня професіогенезу. Змістові, рівневі та структурні особливості професійної самосвідомості визначають прогнозування, цілеутворення, планування, ухвалення рішень, контроль, оцінку й корекцію діяльності фахівця.

Література:

1. Андрійчук І. Формування позитивної «Я-концепції» особистості майбутніх практичних психологів у процесі професійної підготовки : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2003. 192 с.
2. Афанасьєва Т. Психологічні особливості криз професійного становлення психолога. *Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського. Серія «Психологічні науки»*. Миколаїв, 2013. Т. 2. Вип. 10. С. 29–32.
3. Белокрылова Г. Профессиональное становление студентов-психологов : дис. ... канд. психол. наук. Москва, 1997. 189 с.
4. Бодалев А. Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения. Москва : Флинта ; Наука, 1998. 168 с.
5. Боришевский М. Теоретические вопросы самосознания личности. Психологические особенности самосознания подростка / под ред. М. Боришевского. Киев : Вища школа, 1980. С. 5–38.
6. Брудный В., Каганов А. Адаптация студентов младших курсов вуза. Из опыта работы технических вузов юга Украины. Москва : Отдел научной информации НИИВШ, 1975. 36 с.
7. Варбан М. Рефлексія професійного становлення в юнацькому віці. *Практична психологія та соціальна робота*. 1998. № № 6–7. С. 80–83.
8. Вірна Ж. Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. 320 с.

9. Технологии развития профессионального самосознания личности : психолого-акмеологический практикум / А. Деркач и др. Астрахань : Изд-во АГПУ, 2000. 169 с.
10. Дружилов С. Профессионалы и профессионализм в новой реальности: психологические механизмы и проблемы формирования. Сибирь. Философия. Образование : альманах. Вып. 5-й. Новокузнецк : ИПК, 2001. С. 45–56.
11. Ермолин В. Предпосылки формирования профессионального призвания. Ростов-на-Дону, 1974. 165 с.
12. Знаков В., Павлюченко Е. Самопознание субъекта. *Психологический журнал*. 2002. Т. 23. № 1. С. 31–41.
13. Климов Е. Психология профессионального самоопределения. Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. 512 с.
14. Крикля К. Психологічні особливості професійного становлення майбутнього психолога в умовах сучасного суспільства. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія психологічна)*. 2012. Вип. 2. Ч. 1. С. 409–417.
15. Кулюткин Ю., Сухобская Г. Личность: внутренний мир и самореализация. Идеи, концепции, взгляды. Санкт-Петербург : Тускарора, 1996. 175 с.
16. Кучеровская Н. Психосемантическая структура профессионального сознания практикующего психолога : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Киев, 2007. 203 с.
17. Леонтьев Д., Шелобанова Е. Профессиональное самоопределение как построение образов возможного будущего. *Вопросы психологии*. 2001. № 1. С. 57–65.
18. Миронова Т. Самосознание профессионала. Улан-Удэ : Издательство Бурятского государственного университета, 1999. 200 с.
19. Мерлин В. Самосознание. Проблемы экспериментальной психологии личности. Пермь, 1970. Т. 77. Вып. 6. Гл. XII.
20. Москаленко О. Развитие профессионального самосознания государственных служащих. Москва : РАГС, 2004. 37 с.
21. Парыгин Б. Социальная психология. Проблемы методологии, истории и теории. Санкт-Петербург : Изд-во ИГУП, 2003. 616 с.
22. Петрова Г. «Профессиональное самосознание» как научный конструкт и философский концепт: к проблеме истолкования смысла. *Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. Серия «Педагогика и психология»*. Киров, 2009. № 1 (3). С. 12–15.
23. Психология самосознания : хрестоматия. Самара : Бахрах-М, 2000. 672 с.
24. Романов И., Хван А. К анализу понятия «профессия». *Вопросы прикладной психологии* : сборник научных трудов. Новокузнецк, 1995. С. 51–60.
25. Рубинштейн С. Самосознание личности и ее жизненный путь. *Основы общей психологии*. Санкт-Петербург : Питер, 1998. С. 634–644.
26. Свиденська Г. Психологічні особливості розвитку самосвідомості особистості в період підліткової кризи : дис. канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2008. 19 с.
27. Столин В. Самосознание личности. Москва : Изд-во МГУ, 1983. 284 с.
28. Шевченко Н. Формування професійної свідомості практичних психологів у системі вищої освіти : дис. ... докт. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2006. 296 с.

Mytروفanova S. S. Development of professional self-consciousness of future psychologists as an educational problem

This article offers an overview of today's psychological views at the problem of development of professional self-consciousness during professional growth of future psychologists. A generalization of many definitions allows to assert that professional consciousness is studied as a reflection of reality that combines the entire set of algorithms, norms, values and language typical for a particular type of professional activity. Various aspects of professional self-consciousness of psychologists were reviewed: the content and structure of this phenomenon, professional self-consciousness development conditions and means, particularities of its formation in various phases of professionalization, and projection of structural components of self-consciousness onto professional activity were studied. Not only rapid gaining of professional knowledge but also significant changes in the structure of consciousness take place during the study at a higher education institution: perception of life and professional goals, planning of professional development, self-realization and self-improvement, perception of professional activity as a value in the hierarchy of personality's motives. It was established that self-consciousness of personality on the whole represents the source of professional self-consciousness. Content-based, level-based and structural specifics of professional self-consciousness define forecasting, goal setting, planning, decision making, control, evaluation and correction of specialist's activity. The meanings and senses dictated by the content of the subject and goals of professional activity are the core of professional self-consciousness. The system of professional senses is manifested, first of all, via professional values and principles of professional activity. The sensible fabric of professional self-consciousness is manifested in differentiation of perception of the world of profession.

A theoretical empirical study was launched to identify psychological particularities of the content and formation of professional self-consciousness of future psychologists when they change specialization. The object of this study is professional self-consciousness of future psychologists, and its subject includes particularities of formation of professional self-consciousness of future psychologists in the conditions of specialization change. Comprehensive diagnostics of the structure of self-consciousness of psychology students will be the objective of the empirical part of this study. An analysis of motivational factors behind the choice of the psychologist's profession, features of emotional intellect and professional identity, life-sense orientation, and self-evaluation of respondents' consultation competences are also envisaged.

Key words: *consciousness, self-consciousness, professional self-consciousness, professional self-consciousness development conditions.*